

**КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ОДЕСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ:
ЧОМУ І ЯК ЇЇ БУЛО ВІДНОВЛЕНО У СЕРЕДИНІ 50-х рр. ХХ СТ.**

Сучасна суспільно-політична практика яскраво демонструє, що в Україні за роки незалежності так і не було сформульовано комплекс ідей, які б стали орієнтирами для новітнього українського соціуму та наріжними каменями у розбудові новітньої держави. Очевидним є те, що сучасне націотворення відбувалось по лекалах доби боротьби за владу у 1917-1921 рр., а саме носіїв української національної ідеї і будівничих держави репрезентованих УНР (на чолі з Центральною Радою чи Директорією), меншою мірою – Українською державою гетьмана П.Скоропадського чи ЗУНР. Радянською спадщиною нехтували приблизно так само, як в історичній науці майже цілковито відмовились від будь-якого позитивного доробку радянської історіографії, коли безоглядно запанувала схема історичного процесу в Україні, яку запропонував класик вітчизняної історіографії Михайло Грушевський століття тому.

На нашу думку, процес націотворення в Україні пройшов три хрестоматійні, за М.Грохом, фази («наукового зацікавлення» або академічну у першій половині ХІХ ст., «патріотичної агітації» або культурницько-просвітницьку – у другій половині ХІХ ст. та політичну або масовий національний рух – на межі ХІХ-ХХ ст.), характерні для Центрально-Східної Європи¹. Проте третя фаза виявилась незавершеною, оскільки глобальна катастрофа першої Світової війни спровокувала розв'язання державотворчої проблеми в той час, коли не відбулось злиття ідеології національної еліти та більшості потенційної нації, що формувалась, і яку представляло селянство сповнене у свідомості реліктами аграрного суспільства, в якому ментальності селян чуже національне ототожнення. Цим і пояснюється вузька соціальна база і, отже, слабкість названих вище репрезентантів державотворення у 1917-1921 рр. Ще більшою мірою не сприяв процесу швидкого завершення націотворення той чинник, що в Російській імперії надто велика кількість людей (переважно тих самих селян, а також міських низів) знаходилась у зубожілому стані, що робило ліворадикальну пропаганду такою привабливою й ефективною і, врешті, призвело до перемоги більшовиків і встановлення радянської влади на постімперському просторі.

Гадаємо, що візія історичного процесу в Україні як лише боротьби за державність і державу, збіднює наші можливості для розуміння як національних поразок, так і перемог. Зокрема, за незалежність України проголосували колишні радянські люди, які не надто переймалися національними ідеалами. На думку Я.Грицака «до серпня 1991 р.

український рух міг мобілізувати під свої прапори не більше третини всього населення України» і у такому разі феномен здобуття незалежності залишається незбагненим². Хоча, з другого боку, саме це дає підстави вважати, що процес націотворення не припинявся з встановленням радянської влади, а знаходився у т.м. «замороженому» стані. Адже, як це не парадоксально, саме у роки радянської влади існування українського етносу було уконституйовано як у нормативному сенсі (в основному законі республіки), так і у ментальності населення (зокрема, запис про те, що ти є українець, з'явився у паспорті), тобто була здійснена функція за яку змагались національні лідери у боротьбі з радянською владою.

Разом з тим, треба розуміти, що «будівництво соціалізму» процес не однолінійний, а різноспрямований і вельми зигзагоподібний. Тому, наскільки цей процес у 20-ті рр. відрізнявся від 30-х рр., настільки ж останній – від, приміром, 50-60-х рр. Внаслідок цього і національна політика більшовиків за весь час їхнього перебування при владі була суперечливою (від «українізації» до теорії і практики «злиття націй») та хвилеподібною, але врешті – вона лише суб'єктивно або прискорювала, або пригальмовувала об'єктивний процес націотворення. Промовисто про це висловились у своїх спогадах одеситка Лідія Гладка – один з відомих республіканських комсомольських і партійних керівників післявоєнної України: «Треба сказати, що національна проблема завжди була гострою на Україні, и тут не можу не сказати, розв'язувалась вона не завжди кваліфіковано – з киданнями з боку в бік, від нападів посиленої українізації до цілковитого спокою з цього питання»³. Вельми показово все це виглядало в освітній сфері, зокрема у долі такого підрозділу «ідеологічного» факультету як кафедра історії України. Чи не ключовим моментом її історії є відновлення її у середині 50-х рр. ХХ ст.

У заснованому 1865 року Новоросійському університеті кафедри історії України, звісно, не існувало і українознавчі студії здійснювались переважно у межах кафедри російської історії. У 20-ті і на початку 30-х рр., коли радянська влада відмовилась від університетів як закладів вищої освіти, в Одесі склався потужний осередок українознавства у межах (філії) секції Харківської науково-дослідної кафедри української культури, що діяла при одеському Інституті народної освіти, створив і очолив який вихованець Новоросійського університету Михайло Слабченко⁴. З часу відновлення в Одесі Університету (1933) і створення історичного факультету (1934) до складу останнього увійшла кафедра історії України, на якій розпочали працювати учні М.Слабченка (сам академік ВУАН, як відомо, був репресований 1930 р. по справі СВУ) – І.Погорілий, С.Ковбасюк, М.Межберг⁵. Від початку евакуації Університету у 1941 і до повернення у 1944 р. годі й казати про збереження його довоєнної структури. Очевидно, що проблеми з кадрами й відповідна суспільно-політична ситуація (відомий публіцистизм

– «ждановщина») призвели у другій половині 40-х рр. до зникнення кафедри з університетської структури. Відновлено її було знову у середині 50-х рр. й існує вона, незважаючи на дворазову корекцію назви, до сьогодні. Саме обставинам цього відновлення і присвячена дана стаття.

За минулі півстоліття було написано чотири історії Університету (1965, 1968, 1990, 2000). Звичайно, годі шукати у синтетичних творах відповіді на поставлене запитання. Промовистим є лише те, що в кожній з них можна знайти суперечливі або фактаж, або тлумачення важливої для нас події. У ювілейному виданні на сторіччя вузу цей факт, як і загалом опис будь-якої структури факультетів, відсутній. Вказано лише на дві у тодішньому Університеті українознавчі теми – «Боротьба за встановлення Радянської влади на півдні України» (керівник доц. С.Ковбасюк) та «Історія союзу робітничого класу і селянства на півдні України» (доц. М.Раковський)⁶. Це і зрозуміло, бо на 100 сторінках важко умістити інформацію про все протягом 100 років. У розширеній версії ювілейного видання, що вийшло через три роки, наводиться факт тимчасового об'єднання кафедр історії СРСР та УРСР протягом 1950-1956 рр.⁷. Історія вузу написана наприкінці «перебудови» твердить, що кафедру, буцімто, було відновлено 1949 р.⁸. У новітній історії, яка побачила світ в останній рік ХХ століття, йдеться, що кафедру приєднали до кафедри історії СРСР, а потім, у 1956 р., поновили⁹. Отже, рядовий факт щоразу потребував у авторів редагування, за якою, можна гадати, була непроста ситуація.

Насамперед варто говорити про суспільно-політичну ситуацію в СРСР. Хрестоматійним є положення про її лібералізацію з приходом до керівництва у радянській державі М.Хрущова й особливо після ХХ з'їзду КПРС. Дійсно, у контексті критики «культу особи» Й.Сталіна було відкинуто багато його теоретичних постулатів. Імперативом суспільствознавців стало повернення до чистоти марксистсько-ленінського вчення. Але ключовою ідеологією радянських часів в сфері національно-культурній, на нашу думку, була сталінська суспільствознавча теза про те, що українська (як, втім, й інші) культура має бути національною за формою та соціалістичною за змістом. Так, у 1930 році Й.Сталін казав: «Що таке національна культура при диктатурі пролетаріату? Соціалістична своїм змістом і національна формою культура, яка має своєю метою виховати маси в дусі інтернаціоналізму й зміцнити диктатуру пролетаріату»¹⁰. Хоча деякі представники партійної еліти апелювали до Леніна, як наприклад у доповіді П.Постишева про роботу ЦК КП(б)У на XII з'їзді більшовиків України (1934 р.): «Такі є основні чергові наші завдання в боротьбі за правильне здійснення ленінської національної політики на Україні, за будівництво національної формою і справді соціалістичної змістом української культури»¹¹. Все такі формула у завершеному вигляді належала Сталіну і благополучно пережила свого творця.

Отже, радянські ідеологи, засуджуючи «культу особи» Сталіна, прагнули повернутись до первинної чистоти ленінського вчення, незважаючи навіть на те, що часто-густо Сталін був лише незначним інтерпретатором свого попередника. Обидва вони, принагідно зауважимо, чітко усвідомлювали мету реалізації вказаної вище формули про національну культуру. Так, В.Ленін ще у 1916 р. твердив що «метою соціалізму є не тільки знищення роздробленості людства на дрібні держави і будь-якої відособленості націй, а й злиття їх»¹². Й.Сталін розвинув цю думку у подальшому: «Треба дати національним культурам розвинутих і розгорнутих, виявивши усі свої потенції, щоб створити умови для злиття їх в одну спільну культуру з однією спільною мовою в період перемоги соціалізму в усьому світі»¹³. Отже, в суспільно-політичній практиці партія мала визначити, якою мірою можна дати розвинутих національній формі, щоб не зашкодити соціалістичному змісту. Від цих коливань, очевидно, й залежала політика розвитку чи стримування «національного» на периферії радянської держави.

Як відомо, українізацію 20-х змінили репресії 30-х років. Хвиля патріотизму під час Другої світової війни, причому не тільки радянського, а й місцевого, зокрема й українського, стимульованого з самої гори (чотири Українських фронти, орден Богдана Хмельницького тощо), а також і республіканським керівництвом¹⁴, була стримана у повоєнні часи ідеологічним «холодним душем». Саме цим, гадаємо, можна пояснити появу у серпні 1946 р. постанови пленуму ЦК КП(б)У про небезпеку українського націоналізму й осудом «Нарису історії української літератури». Було змінено склад редколегій журналів «Вітчизна» та «Перець», з'явилися погромні рецензії на твори Ю. Яновського, А. Малишка, О. Довженка, було засуджено також видання Інституту історії України АН УРСР «Історія України» аж від 1943 р. Постановою ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії АН УРСР» від 29 серпня 1947 р. по суті було відновлено широкомасштабну кампанію проти «українських буржуазно-націоналістичних істориків».

З приходом М.Хрущова до влади і особливо після XX з'їзду на місцях як антитеза утискам національної культури, наче виготовлення чергового шару палімпсесту, йде часткове повернення до попередніх рубежів «українізації». Як слушно вважає історик О.Бажан критика культу особи Сталіна органічно пов'язувалась вітчизняною інтелігенцією з подоланням тих негативних явищ, які десятиріччями визривали в національній політиці, призводили до руйнування духовної інфраструктури української нації, забуття мови, історії й традицій народу. Відразу проблеми занепаду української культури, штучного звуження сфер вжитку національної мови почали порушувати в своїх виступах на сторінках газет, журналів, по радіо, письменники Л.Дмитерко, С.Крижанівський, А.Малишко, Н.Рибак, М.Шумило¹⁵.

Політику М.Хрущова підтримував перший секретар ЦК КПУ О. Кириченко (1953-1957), якого було висунуто на цю посаду завдяки союзному партійному лідерові. При проведенні різноманітних реформ М.Хрущов намагався спиратися на підтримку найбільшої у СРСР республіканської партійної організації. І хоча цей перший етнічний українець (хоча і русифікований) ще був «заряджений» на боротьбу з націоналізмом¹⁶, все таки завдяки йому УРСР почала ставати у союзі радянських республік «другою серед рівних». Відчутною стала децентралізація управління на всіх рівнях управління країною. Так, у 1953 р. кількість союзних міністерств зменшилась з 30 до 20, а союзно-республіканських з 21 до 13¹⁷. Показовим, на наш погляд, є і факт міністерського підпорядкування Університету: у 1945-1946 рр. – наркоматові освіти УРСР (кафедра історії України існує), 1947-1953 рр. – міністерству вищої освіти СРСР (кафедра зникла), 1955-1959 рр. – міністерство вищої освіти УРСР (кафедру відновлено)¹⁸.

У формуванні суспільно-політичних настроїв велике місце посідала преса. Надзвичайно рельєфно позицію партії у національному і мовному питанні «у світлі рішень» XX з'їзду КПРС висловила російськомовна газета українських комуністів у грудні 1956 р.: «У своїй національній політиці партія виходила і виходить з лєнінського положення про те, що соціалізм не тільки не усуває національних відмінностей і особливостей, а, навпаки, забезпечує всебічний розвиток і розквіт економіки і культури всіх націй і народностей. Партія повинна і далі якнайважливіше враховувати ці особливості у всій своїй практичній роботі... Розвиваючи національні культури народів, партія виходить з лєнінського положення про те, що при соціалізмі не усуваються національні відмінності, національні мови, національні особливості культури і побуту народів, що розвиток соціалістичної культури кожного народу можливий лише на основі використання його національної мови. Будь-яке палложення, зневажливе ставлення до національних мов лє воду на млин національного нігілізму, може викликати національні пристрасті і зовсім не сприяє зміцненню дружби народів»¹⁹.

Те, що тенденція надання республікам більшої самостійності у всіх сферах, в т.ч. і в історичній науці, знаходила підтримку на вищому рівні влади, причому інколи несподівану, свідчить промова А.Мікояна на XX з'їзді КПРС, в якій він сподівався, що «знайдуться українські історики, які напишуть історію виникнення і розвитку Української соціалістичної держави краще від деяких московських, котрі за цю справу взялись, але яким, можливо, і не треба було за це братись»²⁰. Загалом місце курсу історії України у навчальній системі у десятиліття, що минуло після з'їзду, уявлялось керівництву республіки так, як це представлено в одній з колективних монографій середини 60-х рр.: «У школах республіки в органічному зв'язку з курсом історії СРСР вивчається історія Української РСР. Це дає можливість глибше розкрити як спільні закономірності в

розвитку народів СРСР, так і специфічні для історії українського народу»²¹. Гадаємо, що саме такі суспільно-політичні настрої і офіційна позиція в освітній сфері стали основою для відновлення кафедри історії України в Одеському університеті.

Націонал-комуністичних тенденцій в Одесі завжди не бракувало. Відомий історик М.Рубінштейн, який зробив кар'єру у Москві, у своїх спогадах однією з причин переїзду до столиці СРСР вважав домінування у 20-ті роки в науково-історичному середовищі міста М.Слабченка, «який стояв на позиціях українського націоналізму», що передбачало й відповідний добір кадрів²². Своєю «українськістю» виділявся, наприклад, довоєнний ректор Університету М.П.Савчук. Так, виступаючи перед евакуйованим до Туркменії колективом він зауважував: «Вороже зустріли деякі члени нашого колективу заяву ректора на Раді, що Одеській університет, будучи університетом українським, покликаний готувати кадри для звільненої від фашистів України, бути одним з осередків української культури, а тому, науковим співробітникам, аспірантам, студентам необхідно знати цю культуру, необхідно вивчати українську мову»²³.

Після певної паузи, з середини 50-х рр. подібна риторика в Університеті була відновлена на всіх рівнях його життя. Влітку і восени 1956 р. на шпальтах університетської газети «За наукові кадри» з'явилась низка публікацій з даної проблематики. Спочатку студенти-філологи В.Лоскутнікова та В.Мороз у листі до редакції висловили побажання, щоб всі курси читали українською мовою. Своім відгуком їх підтримав доцент І.Є.Грицютенко, причому закинув керівним органам університету байдужість і невиконання рішень вченої ради щодо переходу на українську мову. Трохи згодом поскаржились студенти механіко-математичного факультету, що їм було важко переучуватись після сільських шкіл на нову термінологію (російською мовою), з якою майбутнім вчителям треба було повертатись до тих самих шкіл. За перехід на українську мову виступила публічно у пресі й професор-біолог В.П.Тулчинська²⁴.

На вченій раді Університету у січні 1957 р. ректор С.Лебедев приділив увагу й мовній проблемі, що була пробним каменем розвитку національної культури: «Деякі слова про викладання учбових дисциплін в університеті рідною мовою. Далеко ще не всі кафедри, у яких є можливість, перейшли на викладання українською мовою... Науковці нашого університету повинні активно втручатись у вироблення спеціальної наукової термінології, мусять більше видавати учбових посібників, конспектів лекцій, монографій українською мовою». Ректор навіть перелік викладачів, які не читають українською, хоча мають для цього всі можливості (серед істориків до нього потрапили П.Г.Чухрій та К.Д.Петряєв)²⁵. «Деякі слова» ректора знайшли відображення в ухвалі ради, щоправда, з деяким специфічним додатком: «п.8.Оволодіння українською мовою та іноземними мовами»²⁶.

Торкнулись питання мови й на раді історичного факультету у вересні 1957 р., коли декан К.Г.Мігаль (1950-1962) констатував недостатнє прищеплення «кадрам знання і любові до української мови», вказуючи, що голова Державної екзаменаційної комісії київський історик В.Спицький ригористично кваліфікував це навіть як «викривлення ленінської національної політики». Всі промовці палко висловились на підтримку головної ідеї виступу свого керівника: кафедри повинні зайняти люди, які володіють мовою (К.Петряєв); для села треба готувати саме українською мовою (М.Синицин); перевести всю роботу на українську й ліквідувати двомовність (В.Алексеев-Попов). П.Чухрій зауважив, що великої проблеми й не було, бо більшість на факультеті (за його підрахунками 17 проти 10) читали курси українською мовою, а С.Ковбасюк лише не погодився з київським гостем, що на факультеті наявні перекручення у цьому питанні. Наприкінці розгляду питання декан підбив підсумок такими словами: «Про мову викладання говорити нічого, ясно, що цю роботу треба вирішити раз і назавжди. Мовою викладання повинна бути українська»²⁷.

Як нам видається, поява кафедри історії України у окресленій вище ситуації виглядає вельми природно. Тим паче, що подібні організаційно-структурні процеси відбувались в тій чи іншій мірі скрізь по республіці. Найраніше кафедру історії УРСР відновлено у Києві (1953), першим завідувачем якої у 1953-1955 рр. був згаданий вище В.Є.Спицький²⁸. У Харкові таку кафедру створили виділенням з кафедри історії СРСР у 1957 р.²⁹ Так само це відбулось і у Львові. А ось у Чернівцях приєднано у 1949 р. до кафедри історії СРСР самостійну кафедру виділити не вдалось – було здійснено лише її перейменування в кафедру історії СРСР і УРСР. Роз'єднання відбулось лише у роки «перебудови». Найгірша ситуація була у Дніпропетровську, де таку кафедру вдалось створити взагалі лише за кілька років до розпаду Радянського союзу.

Звичайно, що створення кафедр історії УРСР не було такою важливою і стратегічною справою як створення, згідно рішення XX з'їзду партії, обов'язкових загальноуніверситетських кафедр історії КППС, що стало справою великої політичної і державної ваги і на цьому було сконцентровано зусилля держави. Створення кафедр історії УРСР – як спеціального, специфічного, скромного за штатом підрозділу у межах історичного факультету – на цьому тлі не привертало великої уваги держави і могло бути здійснено у разі збігу сприятливих умов. Технологічне, т.м., народження кафедри залежало насамперед від людського чинника, уособленням якого в Одеському університеті став С.Ковбасюк.

Самсон Михайлович Ковбасюк народився у 1903 р. у селі Полянецьке на Савранщині у селянській родині. Початкову освіту отримав у рідній сільській школі, а середню – у Савранській змішаній гімназії (1920). Після навчання на підготовчих курсах вступив до

Одеського інституту народної освіти (1922-1925). У 1925 році успішно скінчив факультет соціального виховання (громадознавчий ухил) і написав дипломну працю «Матеріали до історії України в старших громадах трудової школи і способи їх пророблення в процесі навчання». М.С.Слабченко, який взяв його до аспірантури, дав своєму підопічному таку характеристику: «Самсон Ковбасюк, судячи по тих рефератах, які мені пред'являв і зачитував, обіцяє розгорнутись в дуже сильного представника соціальної історії нової України. В Ковбасюка є достатня підготовка, широкий й сміливий підхід до теми, ґрунтовна оцінка матеріалів»³⁰. Вже до кінця 1927 року аспірант, опрацювавши архівні фонди, надрукував окремим відбитком і в збірнику «Октябрь на Одещині» (Одесса, 1927. С. 192-248) «Нарис історії одеської червоної гвардії». Хоча найбільше С.Ковбасюк займався соціальною історією, зокрема військовими поселеннями.

Історик О.Оглоблин однозначно відносив С.Ковбасюка до школи М.Слабченка³¹, хоча захистити кандидатську дисертацію аспіранту так і не судилось – на початку 1930 р. наукового керівника було заарештовано. Проте, з відновленням історичного факультету, учні Слабченка посіли провідні позиції на кафедрі історії України. Однак молю репресій незабаром боляче вдарив по кадрах цього підрозділу – завідувача І.І.Погорілого було репресовано й він загинув, а С.Ковбасюк змушений був перейти до іншого закладу – артилерійської школи з якою евакуювався на схід СРСР у 1941 р.³². Наприкінці Другої світової війни ректор М.Савчук запросив його знову до Університету, а оскільки у штаті ще довоєнного закладу була кафедра історії України, то він її очолював, будучи при цьому ще й заступником декана³³. На початку 1945 р. С.Ковбасюк став членом партії (одним з рекомендуєчих був М.Савчук)³⁴. Того ж року історик захистив кандидатську дисертацію на тему «Військові поселення кінноти. Заснування і поширення військових поселень на Україні»³⁵.

Принагідно зауважимо, що скрізь у тогочасних документах кафедра проходить як «історії України», а її очільника називають як такого, що закінчив кафедру історії України в ОІНО, на ній же працював у довоєнний період і тодішню його спеціалізацію визначали як «історик України»³⁶ (а не УРСР). Майже одразу було відкрито гурток історії України³⁷. Щоправда, особливо багато уваги С.Ковбасюк кафедрі приділити не міг, оскільки основним місцем його роботи незабаром став обласний комітет партії – він очолював сектор вузів і науки Одеського обкому КП(б)У (1945-1951)³⁸, хоча зв'язку з факультетом не втрачав, працюючи доцентом кафедри історії СРСР (після закриття «його» кафедри)³⁹.

Після приєднання до кафедри історії СРСР С.Ковбасюк став не зовсім рядовим членом нового колективу. Повернувшись остаточно з партійної роботи до Університету він незабаром посів посаду проректора (1951-1962), у 1953 р. увійшов до складу партійного бюро вузу⁴⁰. Кафедру історії СРСР тоді очолював М.П.Коровяков. Але уже у

1954 р. посада керівника цієї кафедри стала вакантною і її без великих перешкод зайняв С.Ковбасюк⁴¹. Проте керівництво цією кафедрою він здійснював недовго, бо зайнявся створенням нової кафедри. Сьогодні доводиться констатувати, що точна дата її створення (як наприклад у харків'ян⁴²) не відома, адже кількарічні пошуки відповідного наказу по Університету, а також особистої справи С.Ковбасюка в університетському та Державному архіві Одеської області виявились марними. Тому довелось відтворювати канву за непрямыми джерелами.

Фронтальний огляд протоколів засідань університетської та факультетської партійних організацій та відповідних рад не дав результату, незважаючи на те, що створення інших кафедр та вибори або призначення їхніх керівників не проходило непомітно. Те саме можна твердити і про перегляд університетської газети «За наукові кадри». Єдине, що певно можна твердити – кафедру було створено не у 1956 році, як писали дотепер. Так, у згаданій газеті 30 січня 1957 р. повідомлялось, що на кафедрі історії СРСР відбулось обговорення книги Б.Ф.Поршньова «Очерки политической экономики феодализма», яке проводив її завідувач С.Ковбасюк⁴³. Вперше кафедру історії УРСР на сторінках університетської газети згадано у номері від 9 травня, де йшлося про спільне засідання двох кафедр (разом з кафедрою історії СРСР), присвячене захисту студентських дипломних робіт⁴⁴.

29 грудня 1956 р. проректор Л.І.Пазюк, аналізуючи науково-дослідну роботу Університету й історичного факультету зокрема, вказав лише на дві «історичні» кафедри – історії СРСР та загальної історії⁴⁵. І лише у матеріалах за 1957 р. йдеться про кафедру історії УРСР і обрання її завідувача за конкурсом у червні⁴⁶. За усім свідченням Н.І.Калюжко (1926-2003), висловленим автором статті у 1999 р., яка входила до першого складу кафедри, колектив нараховував п'ять осіб і крім неї та С.М.Ковбасюка включав М.Д.Свічарівську, П.І.Воробей та В.М.Немченка.

Кафедра історії СРСР наприкінці 1956 р. складалась тоді з восьми осіб⁴⁷ і створити з однієї кафедри дві технічно було не можливо. І як раз у той час відбулось збільшення кадрового складу факультету. Це трапилось внаслідок тодішньої освітньої політики, що передбачала деяке укрупнення потужних вузів за рахунок факультетів навчальних закладів з периферії з незначним набором і, отже, невеликою кількістю студентів, що мало ще й дати заощадження коштів⁴⁸. Повідомлення про переведення до Одеси викладачів та студентів з різних педагогічних університетів надійшло в Університет наприкінці 1955/1956 навчального року. Зокрема історичний факультет було поповнено кадрами з Вінниці (Калюжко Н.І.) та Кіровограду (Воробей П.І.). Гадаємо, що саме поява П.І.Воробей та Н.І.Калюжко на факультеті створили ту кадрову критичну масу, що дозволила створити кафедру з мінімальним штатним складом.

Наталія Іванівна Калюжко – уродженка Сумщини, випускниця історичного факультету Київського державного педінституту ім. О.М.Горького (1948), аспірантка кафедри історії СРСР (1948-1951) того ж вузу, а з 1953 р. – викладач кафедри історії Вінницького державного педінституту ім. М.Островського. У 1953 р. захистила кандидатську дисертацію на тему «Формування робітничого класу в цукровій промисловості Правобережної України в другій половині XIX ст.» – була чудовою кандидатурою для задуманої кафедри. 7 лютого 1957 р. їй було призначено старшим викладачем кафедри історії УРСР⁴⁹. Те саме можна сказати і про Петра Івановича Воробей – уродженця Хмельниччини, випускника КДУ ім. Т.Г.Шевченка (1946) та аспірантури цього ж вузу (1950), а потім – доцента кафедри історії СРСР Кіровоградського педінституту ім. О.С.Пушкіна, де викладав курси історії УРСР та СРСР радянської доби. У 1950 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Револьюційний рух робітників України у висвітленні більшовицької преси (1912-1914)», у 1954 р. – присвоєно вчене звання доцента. З Кіровограду його було переведено наказом від 27 липня, зараховано на кафедру історії СРСР – від 31 серпня, а 7 лютого 1957 р. призначено доцентом кафедри історії УРСР⁵⁰.

Звичайно, не можна вважати, що поновлення кафедри відбулось через випадковий збіг обставин. Організаційними підставами до відокремлення кафедри можна вважати наявність на факультеті гуртка (у 1955 р. – керівник С.М.Ковбасюк, староста – А.Д.Бачинський) та спеціалізації (фуркації)⁵¹. Так, серед 34 випускників історичного факультету у 1956/1957 навчальному році було вісім представників спеціалізації історії України (10 – основ марксизму-ленінізму, сім – нової історії, шість – історії СРСР, три – історії середніх віків)⁵². Значимо, назва об'єднаної кафедри не була усталеною і тому її можна було зустріти під кількома варіантами – як «історії СРСР» (найчастіше), так і «історії СРСР і України» (1950) або «історії народів СРСР і України» (1951) чи «історії СРСР і УРСР», як це, наприклад, зазначено у трудовій книжці В.Немченка, яка зберігається у родині історика (запис за 1954 р.)⁵³. Також можна простежити ще деякі симптоми в контексті передумов до відкриття нової кафедри. Так, у лютому 1956 р. В.П.Ващенко на університетській раді названо аспірантом кафедри історії УРСР⁵⁴. Очевидно, що це була друкарська помилка, але дуже промовиста. У вересні того ж року М.Свічарівську переобирали на новий термін. У протоколі засідань університетської ради зазначено про подання заяви «на штатну посаду доцента з історії України», а вже у протоколі рахункової комісії мова йде про кафедру історії СРСР⁵⁵.

Новостворена кафедра активно включилась у факультетське життя і протягом другого семестру здійснила з 70 річних факультетських взаємовідвідувань 16, а з дев'яти відкритих лекцій – одну, а також провели аж 18 засідань кафедри⁵⁶. Таким чином,

відібравши двох колег з місцевої кафедри і запросивши двох новоприбулих викладачів проректор С.Ковбасюк провів акуратно, не викликаючи зайвих запитань, створення кафедри історії УРСР, яка розпочала повнокровне життя уже у 1956/1957 навчальному році.

Отже, процес українського націотворення тривав і після встановлення більшовицької влади. Чим ліберальніше був режим і підвищувався добробут населення, тим проблематичнішим було досягнення поставленої більшовиками нереальної мети побудови комуністичного суспільства і, водночас, рельєфніше проглядали контури національного будівництва. Радянське керівництво намагалось, згідно формул найвищих теоретиків, очолити цей процес чи принаймні зробити його контрольованим. Цього можна було досягти через сприяння створенню відповідних державних структур гуманітарного спрямування, в т.ч. й університетських кафедр історії України, які мали готувати для «народного господарства» спеціалістів відповідного профілю. Традиції історичної україністики в Університеті, закладені в імператорський період його існування, були продовжені і у радянський час. Незважаючи на суворі випробування боротьби за владу у 1917-1920 рр., сталінські репресії чи події Другої світової війни у ньому збереглися кадри і сили здатні на відтворення україністичного середовища.

Самсон Ковбасюк, інтелектуальний родовід якого можна було вести через М.Слабченка, І.Линниченка до В.Антоновича, будучи ідеологічно благонадійною, з досвідом партійної роботи, радянською людиною, впливовим керівником в Університеті, скористався слушним моментом для відновлення структури, що забезпечувала б фахове викладання дисципліни та цілеспрямовані дослідницькі пошуки у галузі історії України як колегам, так і майбутнім дослідникам. Суспільно-політична ситуація ще неодноразово буде змінюватись – на початку 60-х рр., після XXII з'їзду і прийняття нової програми КПРС, у середині 60-х, коли прийде до влади нове союзне партійне керівництво, а надто – на початку 70-х, коли зміниться республіканське партійне керівництво. Але створена у роки «відлиги» кафедра історії України виявиться життєздатною. Втім, це будуть вже інші історії...

Статтю присвячено обставинам відновлення кафедри історії України в Одеському державному університеті ім. І.І.Мечникова у середині 50-х рр. XX ст. Автор доводить, що це стало можливим як завдяки лібералізації політики Комуністичної партії у національному питанні, яка відбувалась в умовах хрущовської «відлиги», так і наявності лідера, спроможного це здійснити – Самсона Ковбасюка.

The article is dedicated to circumstances of renewal of Ukrainian History Department in Odesa State University named after I.I. Mechnykov in the mid of 50s of XX century. The author demonstrates that it would be possible due to Communist party policy of liberalization in ethnic

issue at the beginning of Khrushchov Thaw on the one hand and presence of a leader, on the other hand, who could realize that – Samson Kovbasiuk.

Примітки:

1. Hroch M. *Social preconditions of national revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations.* – Cambridge, Ma, 1985 – P.26; див також: Касьянов Г. *Теорії нації та націоналізму. Монографія.* – К., 1999. – С.222-224.
2. Грицак Я. *нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст.* – К., 1996. – С.4.
3. Гладкая Л. *Нелегко оно, бремя партийного руководства идейно-культурной жизнью одесситов // Диалог-ОД.* – 2004. – №2. – С.69.
4. Див.: Левченко В.В. *Організація та діяльність Одеської секції Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури при Одеському інституті народної освіти // Записки історичного факультету ОНУ ім. І.І.Мечникова.* – 2003. – Вип.13. – С.126-140; його ж. *Дослідження історії України в одеському інституті народної освіти // Там само.* – 2005. – Вип.16. – С.171-175.
5. Див.: Петровський Е.П. *Кадрова ситуація на історичному факультеті Одеського державного університету в 1930-х роках // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки.* – К., 2004. – Вип.13. – С.260-273; його ж. *Історичні дослідження на кафедрі історії України Одеського національного університету у 30-ті роки ХХ століття // Записки історичного факультету ОНУ ім. І.І.Мечникова.* – 2005. – Вип.16. – С.184-191.
6. Юрженко О., Перицина З., В'язовський Г. *Одеському університету сто – років.* – Одеса, 1968. – С.96.
7. *Історія Одеського університету за 100 років / Відп. ред. О.І.Юрженко.* – К., 1968. – С.337.
8. *Одеський університет. 1865-1990 / Отв. ред. Н.П.Зелінський.* – Одеса, 1991. – С.120.
9. *Історія Одеського університету (1865-2000).* – Одеса, 2000. – С.136-137.
10. *Сталін Й.В. Політичний звіт Центрального комітету XVI з'їздові ВКП (б) 27 червня 1930 р. // Сталін Й.В.Твори.* – Т.12. – К., 1950. – С.362.
11. *Постишев П. Борьба КП(б)У за здійснення ленінської національної політики на Україні // Червоный шлях.* – 1934. – № 2-3. – С.176.
12. *Ленін В.І. Соціалістична революція і право націй на самовизначення (тези) // Ленін В.І. Повне зібрання творів.* – Т.27. – С.239.
13. *Сталін Й.В. Вказ. праця.* – С.364, див. також: його ж. *Національне питання і ленізм // Сталін Й.В.Твори.* – Т.11. – К., 1950. – С.343-345.
14. *Див.: Гриневич В. Хрущов як творець українського радянського патріотизму у роки німецько-радянської війни 1941-1945 рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 11.* – 2004. – С.484-493.
15. *Бажан О.Г. Наростання опору політиці русифікації в Українській РСР у другій половині 1950-х – 1960-х рр. // УІЖ.* – 2008. – №5. – С.149.
16. *Табачник Д.В., Шаповал Ю.І. О.І.Кириченко: штрихи до політичного портрета першого секретаря ЦК Компартії України в 1953-1957 рр.* – К., 1990. – С.18-19.
17. *Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Т.2. Радянський проект для України.* – К., 2004. – С.422-423.
18. *Вища школа Української РСР за 50 років. Ч.11 (1945-1967 рр.).* – К., 1968. – С.38.
19. *Кравцев И. Ленинская национальная политика и ее осуществление на Украине // Правда Украины.* – 1956. – 25 декабря.

20. XX съезд КПСС Коммунистической партии Советского Союза 14-25 февраля 1956 года. Стенографический отчет. Т.1. – М., 1956. – С.326.
21. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917-1967). – К., 1967. – 137.
22. Рубинштейн Н. О путях исторического исследования // История СССР. – 1962. – №6. – С.93-94.
23. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.П-90. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.119зв.
24. Лоскутникова В., Мороз В. Лист до редакції // За наукові кадри. – 1956. – 7 червня; Грицютенко І.Є. З приводу листа В.Лоскутнікової та В.Мороза // Там само. – 30 червня; Кулін. Викладати українською мовою // Там само. – 20 листопада; Переходимо до викладання українською мовою // Там само. – 27 листопада.
25. ДАОО. – Ф.Р-1438. – Оп.12. – Спр.133. – Арк.3.
26. Там само. – Арк.18.
27. Там само. – Спр.130. – Арк.37-42.
28. Колесник В., Короткий В. Кафедра давньої та нової історії України / В кн.: Історичний факультет КНУ імені Т.Г.Шевченка: минуле й сьогодні (1834-2004 рр.) / Під ред. проф. Г.Д.Казьмирчука. – К., 2004. – С.52.
29. Калініченко В.В. Історія кафедри історії України / В кн.: Кафедри історії України ХНУ імені В.Н.Каразіна – 50 років. – Х., 2007. – С.6.
30. Заруба В. Історик держави і права України академік Михайло Слабченко (1882-1952): Монографія. – Дніпропетровськ, 2004. – С.111.
31. Оглоблин О. Українська історіографія 1917-1956 рр. – К., 2003. – С.55.
32. ДАОО. – П-90. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.19.
33. Там само. – Арк.28; Спр.5. – Арк.131; Ф.П-22. – Оп.11. – Спр.80. – Арк.3, 7.
34. Там само. – Ф.П-90. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.131.
35. Ковбасюк С.М. Військові поселення кінноти. Ч.І. Заснування і поширення військових поселень на Україні. Дисертація на домагання наукового ступеня кандидата історичних наук. – Одеса, 1945. – 289 с.
36. ДАОО. – Ф.П-22. – Оп.11. – Спр.80. – Арк.7-7зв.
37. Там само. – Ф.П-90. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.22.
38. Саул Боровой. Воспоминания. – М. – Іерусалим, 1993. – С.370.
39. За наукові кадри. – 1949. – 2 березня.
40. Там само. – 1953. – 21 вересня.
41. Ковбасюк С.М. На кафедрі історії СРСР // За наукові кадри. – 1956. – 7 лютого.
42. Документи. Наказ про заснування кафедри історії України / В кн.: Кафедри історії України ХНУ імені В.Н.Каразіна – 50 років. – Х., 2007. – С.9.
43. «Очерки политической экономики феодализма» (Обговорення книги Б.Ф.Поринєва на кафедрі історії СРСР) // За наукові кадри. – 1957. – 30 січня.
44. Нільве А. Історики захищають дипломи // Там само. – 9 травня.
45. ДАОО. – Ф.Р-1438. – Оп.12. – Спр.118. – Арк.52.
46. Там само. – Арк.5.
47. Раковський М.Ю. Справа честі кожного комуніста // За наукові кадри. – 1954. – 27 жовтня.
48. Вища школа Української РСР за 50 років. Ч.ІІ (1945-1967 рр.). – С.53.
49. Поточний архів ОНУ ім. І.І.Мечникова. Особиста справа Калюжко Н.І. – Арк.1-3, 11.
50. Там само. Особиста справа Воробєя П.І. – Арк.11-13.
51. Некрасов П. Історичний факультет // За наукові кадри. – 1950. – 13 червня; В науковому гуртку історії України // Там само. – 1951. – 14 травня; Вище рівень підготовки

майбутніх істориків // Там само. – 1955. – 10 вересня; Кульчицький С. Засідання Ради НСТ істориків // Там само. – 13 грудня.

52. ДАОО. – Ф.Р-1438. – Оп.12. – Спр.114 – Арк.121-124.

53. Покуца О. Педагогічна практика істориків // За наукові кадри. – 1950. – 5 грудня;
Коломіїчук В. Державний екзамен на історичному факультеті // Там само. – 1951. – 11 липня;
Некрасов П.А. Вступайте на історичний // Там само. – 21 липня.

54. ДАОО. – Ф.Р-1438. – Оп.12. – Спр.117. – Арк.15.

55. Там само. – Спр.118. – Арк.11, 21.

56. Там само. – Спр.114. – Арк.34; спр.130. – Арк.35.